

redove i komuniste i socijaldemokrate. Većinu su skoro svuda držali komunisti, tako i u Mostaru. Sam Kljajo nije bio član Komunističke stranke, ali ju je simpatizirao, tako je i bio postavljen na čelo mostarskih sindikata. Kad je počelo ustaško čišćenje, i Kljajo je bio uhapšen. Njegov sin, zagrebački sveučilištarac, pristaša hrvatskih nacionalista, dakle politički blizak ustašama, doletio je u Mostar i otišao ravno ustaškom stožerniku Barbaliću, koji je rukovodio operacijom:

– Što mi, bolan, babu (oca) odvede? Zar si lud, da Hrvate ubijaš! Daj ga ovamo...

– To je samo jedna mala istraga, tvome ocu ne prijete nikakva opasnost...

Nakon nekoliko sati otac se vratio kući, bio je spašen u posljednji čas, vratili su ga ispred jame... Sad se majka okrenula sinu:

– Ako ćeš se sine, plesti s ovim ustašama, pod moj krov mi više ne dolazi! Ova krv neće donijeti blagoslova... Na koncu rata Pavelić i svi koji budu uz njega valaj će bježati, da se do Rima neće imati gdje zaustaviti...

Učinio sam još jedan posjet u Mostaru, koji treba spomenuti. To je bilo – fra. Leonu Petroviću.

Fra. Leon Petrović bio je 1913–14., posljednje godine koje sam proveo na mostarskoj gimnaziji, moj školski vjeroučitelj, prema tomu smo se dobro poznavali. Zbog širenja slobodoumnih misli u razredu i poricanja odnosno stavljanja pod sumnju nekih teoloških istina, on je bio zatražio moje isključenje iz gimnazije, ali je profesorski zbor odbio njegov prijedlog i mi smo produžili sporove na satovima vjeronauka o Lutheru i Renanu, o bezbožnosti ili opravdanosti Francuske revolucije, o Robespierreu i Dantonu. Braneći Lutera i Robespierrea ja sam sebe pripremao, da shvatim Lenjina u budućnosti.

Usprkos mojih slobodoumnih misli i naziranja, ja sam s velikom simpatijom gledao na franjevce – koji su u Hercegovini držali svu katoličku crkvenu vlast – zbog njihovog izrazitog demokratizma i stvarne bliskosti s narodom. No fra. Leon Petrović bio je za me izuzetak. Imao je nešto jezuitskog u sebi i zato ga nisam volio. No poštovao sam njegovo široko obrazovanje, u nekom smislu široki misaoni vidokrug. On je prošao dio viših studija u Francuskoj, što je u ona vremena bila u Bosni velika rijetkost. Tako smo mi ovu godinu dana, što je on bio moj vjeroučitelj, a ja njegov učenik, proživjeli kao neprijatelji–prijatelji. On me je pozivao k sebi u samostan i satima smo vodili razgovore–prepirke: stvarne po svojoj biti, ali pune diplomatskih neizgovorenosti po obliku kad se radilo o vjerskim pitanjima, a posve otvorene, kad je riječ bila u politici.

U prosincu 1941. primio me u istoj svojoj priprostoj ćeliji franjevačkog samostana. Lijepo, kao uvijek; bio je miran, uman kao i pred 27 godina, samo se bio postarao i posjedio. Sjetili smo se starih vremena i starih sporova.

– Uvijek mi je ostao u pameti jedan vam argument o naravnim uzrocima proširenja kršćanstva, govorio je fra. Leon: učinjeni grijeh, učinjeno zlo muči čovjeka i kršćanstvo sa svojom koncepcijom Spasitelja, koji je otkupio grijehe svijeta i pokajniku otvorio vrata neba, izašlo je u susret ovoj prirodnoj težnji ljudske savjesti da se olakša i odtereti, omogućujući proširenje kršćanstva i bez posredovanja nadprirodnog čimbenika...

– A ja se, fra. Leone, sjećam uvijek jedne druge misli, koja me je tad iznenadila i zaprepastila. Jednoga dana, kad smo iz razreda silazili stepenicama u gimnazijsko

dvorište na odmor, poslije jednog živog povijesno–političkog raspravljanja s profesorom povijesti Bratičevićem, meni je najedanput sinulo u glavu: pa oni koji govore Ima Boga, istovremeno tvrde Austrija treba da ostane, a oni koji tvrde Austriju treba uništiti, istovremeno viču Nema Boga. Dakle, pomislio sam, ljudi se prepiru tobože o čisto apstraktnim pojmovima i idejama, a u stvari oni se svađaju o nečem sasvim drugom – o konkretnim, materijalnim, političkim i društvenim pitanjima. Ova moja prva konstantacija bila je, može se reći, naivno djetinjski postavljena, no za mene je bila od osnovne važnosti – ja sam se od onda uvijek pitao: Što stvarno leži iza ove ili one apstraktne ideje, lijepe riječi, lijepog programa?... S vjere i Austrije prešao sam tako kritički na Jugoslaviju i nacionalizam, pa na Rusiju i komunizam.

Došli smo na razgovor i o sadašnjosti. Fra. Leon nije želio ulaziti u potanko izlaganje događaja, pa sam se i ja morao ograničiti na općenitosti. Ali je u tom pogledu vrlo jasno i odrješito izrekao svoj zaključak:

– Nakon svih nasilja i nesreća, što su se dogodile između Srba i Hrvata – od 1918. do 1941. s jedne strane, i ove 1941. s druge strane – neće više nikada biti moguća neka državna zajednica među njima... Kad se ne može u miru zajedno živjeti, ne preostaje drugo nego se razići.

– Fra. Leone, u politici ne postoji riječ nikada i možda će baš pogreške i strahote, koje su poslije 1918., a osobito poslije 1928–29. počinili Srbi, a od travnja 1941. počevši – Hrvati, dovesti i jedne i druge do toga da ižive neke opće nedostatke i da ubuduće jedni druge bolje shvate i ocijene. Nekad je izlaz neizbježno i korisno razdoblje za trajno i zdravo ujedinjenje. Sad kad postoji Hrvatska Država, mi Hrvati imamo temelj za buduće slobodne i ravnopravne pregovore sa Srbima – samo da pametnom politikom sačuvamo Hrvatsku Državu do konca rata, dok se sastane mirovna konferencija...

Kao kod mnogih djelatnih hrvatskih katolika, koje sam u budućnosti sreo, tako se tada i kod fra. Leona, sva politika načelno svodila na jednu apriorističku tvrdnju: sa Srbima ne može biti više nikada nikakove državne zajednice.

Moji pokušaji da nađem neki posao ostali su u Mostaru isto tako bezuspješni kao i u Dubrovniku. Kod Talijana nisam se htio uposliti, a drugog posla nije ni bilo. U gradu se osjećala teška zagušljivost i pritisak. Avet gladi ušao je već u mnoge kuće. U takvim prilikama odlučio sam otići ravno u Zagreb. Računao sam, da ću preko rodbine i prijatelja uspjeti naći neki skromni posao, koji će mi omogućiti miran život i gledanje sa strane na položaj i razvoj događaja – stvar koja me je najviše zanimala.

Kazao sam to i fra. Leonu i zamolio ga, da mi dade neku preporuku za Zagreb.

– Vi ćete se sigurno moći snaći u Zagrebu – odgovorio mi je fra. Leon – a što se tiče preporuke nemam, žalibože, veza ni poznanstava, nemam kome da vas uputim.

Da li je bilo tako ili fra. Leon nije imao povjerenja u moje namjere, na znam. No činjenica, da je on 1944. ostao u Mostaru da sačeka partizane, dokazuje da je već tada bio spreman prihvatiti državnu zajednicu Hrvata i Srba, pa i pod komunističkom vlašću.

Ne znam, da li je i u kojem stepenu fra. Leon Petrović bio kriv za ono za što ga je Marinković optuživao, no poslije rata saznalo se, da je baš tada, u prosincu 1941.,

mostarski biskup Mišić poslao potresni protestni izvještaj vijeću katoličkih biskupa u Zagrebu o nasiljima i zločinima, koje su ustaše toga ljeta počinili nad srpsko-pravoslavnom manjinom u Hercegovini. Teško je pretpostaviti da biskupov tajnik, fra. Leon, ne bi imao nikakvog udjela u tom časnom i poštenom protestu. No, u svakom slučaju, ja sam znao jednu drugu vrlo važnu okolnost: da je fra. Leon, kao i bosansko-hercegovački franjevci u cjelini, zastupao prije 1914. politiku saradnje sa Srbima, nasuprot politici sarajevskog nadbiskupa Stadlera, Nijemca po podrijetlu, koji je zajedno s jezuitima koje je on doveo u Bosnu, pokušavao usmjeriti hrvatsku politiku u protusrpskom pravcu i u bezuvjetnom pristajanju uz Austriju. Od dviju hrvatskih političkih stranaka u Bosni onoga vremena, iza jedne – pod imenom Hrvatska Udruga – stajao je Stadler, a iza druge – pod imenom Hrvatska Zajednica – franjevci. Ja sam na svoje uši čuo 1912. ili 1913. kako fra. Leon govori pred skupinom đaka Hrvata, da je politika načelnog odbijanja suradnje i sporazuma sa Srbima čisti nesmisao.

Ako je fra. Leon, ako su franjevci bili za Srbe za vrijeme Austrije – razmišljao sam poslije razgovora s Marinkovićem i fra. Leonom – a postali protivnici Srba za vrijeme Jugoslavije, koga se za taj obrat može kriviti, ako ne u prvom redu one koji su u Jugoslaviji vladali, to jest same Srbe.

Prije odlaska iz Mostara vidio sam, da i moj stric pomalo sumnja u moje namjere: – Nemoj ti, znaš, štogod raditi protiv Hrvatske Države...

– Bog s vama, striče, nisam ja protiv Hrvatske Države, niti kanim protiv nje raditi, ali je stvar u tome, da je lošom politikom ne upropaste oni koji danas njome upravljaju i u njeno ime govore.

Moj stari stric nije shvaćao, da su već bili učinjene tako teške pogreške da je sudbina te Hrvatske Države, proglašene u travnju 1941., bila već zapečaćena.

Tek nakon što sam ostavio Mostar i područje talijanske okupacije za sobom, naišao sam na stanovite – zapravo prve, ali značajne – pozitivne rezultate i simptome ispred ove teške drame koju su Hrvati i Srbi proživljavali.

* * *

Put kroz Bosnu učinio sam u dva razmaka, prvi: Mostar–Sarajevo, drugi: Sarajevo–Bosanski Brod.

Krenuli smo ujutro iz Mostara i stigli pred večer u Sarajevo. Bio je lijep sunčani jesenji dan, mada je već bila polovica prosinca. Negdje na sredini puta svršavalo je područje talijanske okupacije. bio sam više uznemiren, nego li znatiželjan zbog predstojećih susreta s ustaškim vlastima. Na samoj granici dvaju područja stajala je malobrojna ustaška straža koja je ostala miran i nedjelatan promatrač prolaza vlaka. Prema onom što sam do tada čuo o ustašama, ja sam prije očekivao jedan grub pregled. Još su mi dvije stvari upale u oči: ustaški stražari bili su obučeni nekako suviše otmjeno za vojsku, upravo kicoški, kako je to običaj kod nekih talijanskih jedinica; drugo – većina vojničara bili su muslimani, s fesom na glavi. Ubrzo poslije toga pojavio se u vlaku redarstveni nadzor, dva redarstvena agenta u građanskom odijelu. Stariji, koji je pregledavao iskaznice putnika, bio je također musliman.

Do mene i moje male nećakinje sjedio je u odjelu jedan po prilici tridesetogodišnji musliman s mladom, 18-godišnjom sestrom. Ova je bježala pred četnicima iz Ljubinja (srednja Hercegovina), a brat ju je vodio u Sarajevo. Bila je priprosta djevojka, samo s osnovnom školom, ali je bila obučena posve europski,

s otvorenim licem i spremala se učiti u Sarajevu za bolničarku. Kakav preokret od onoga što je bilo u Mostaru do 1914., kada nije bilo niti jedne muslimanke starije od 14 godina, koja ne bi imala pokriveno lice, kad su se moje dvije mlade susjetke i sestre, Fatima i Zaira, s kojima sam se ranije igrao i zajedno hodao u trešnje, sakrile preda mnom!

U razgovoru je ne samo brat nego i sestra mnogo govorila o politici, o ustaško-četničkom ratovanju, o svom hrvatstvu i divljenju Nijemcima³⁰. Teško sam gutao ovo posljednje, ali i s time je čitav ovaj razgovor predstavljao pravu revoluciju u životu muslimanske djevojke – posve odijeljene od suvremenog svijeta, od vanjskog svijeta – kakova je bila do 1914.

Moj razgovor i moje izjašnjenje, da dovodim nećakinju iz Istre u Hrvatsku da bi ovdje stupila u hrvatsku gimnaziju, morali su se svidjeti bratu djevojke, jer mi on na to za sebe reče, da je samo išao po sestru u Hercegovinu, ali da je inače redarstveni činovnik u Sarajevu. Još jedan musliman! – pomislim. Pa ova ustaška vlast, kao da je u Bosni – muslimanska vlast! Toga nisam očekivao, niti sam do tada bio mogao zamisliti nešto slično.

Kad smo prolazili kroz visoke planine, kroz jednu strmu kosinu, začuo se pucanj puške, pa štektanje strojnice, opet puška, više njih... Dolazilo je iz izvjesne daljine. No zašto se ne bi moglo i približiti? Sjedio sam do prozora s lijeve strane i pogledavši kroz prozor uhvatila me jeza. Vlak je prolazio nad ponorom, gotovo okomito. Napadaj na vlak ili jedna mina mogli bi nas baciti ravno u provaliju.

Već sam u Mostaru čuo pripovijedati o opasnostima putovanja do Sarajeva i još više iza Sarajeva, i bio sam od tih saopćenja više potresen nego li ono prije u Dubrovniku. No tek sada, u ovom času osjetio sam blisku opasnost.

Ostali putnici bili su od ove pucnjave manje uzbuđeni, oni su se već bili privikli na ovo i na gore. Već na domak Sarajevu morali smo stajati sat i pol nasred pruge, dok prođe neka opasnost ili istraga ispred i oko nas.

Jedan željeznički inženjer u Mostaru savjetovao mi je prespavati noć u Sarajevu, jer da je put do Sarajeva dalje po noći osobito opasan. Sad sam se već kolebao, da li da se izložim opasnosti i otputujem prvim vlakom iz Sarajeva samo da čim prije ostavim nemirnu Bosnu za sobom. Na kolodvoru u Sarajevu rekoše mi, da vlak koji tu večer odlazi, ima pred lokomotivom oklopljeni vagon, da je to vrlo sigurno. Ipak sam se išao raspitati za konačište u hotelu.

30 Naišao sam tad na još jedan primjer divljenja Nijemcima, koji me je zaprepastio. Sjedio sam u bašci jedne pučke kavane u Mostaru i čitao neku njemačku novinu.

– Biste li mi, gospodine, mog'o napisati jednu molbu na njemački? prekinuo me jedan mladić, očito hercegovački seljak, koji je odnekud iskrasnio tu preda me.

– A komu?

– Njemačkoj komandi, da me prime dobrovoljcem u njemačku vojsku.

– Pa što ćeš u njemačku vojsku, brate, kad ima naša, hrvatska?

– Ama, gospodine, Nijemac je bolji od našeg čovjeka. Služio sam u Hrvatskoj Legiji na ruskom frontu i bio tamo ranjen, pa sam onda prošao njemačke bolnice i vidio razliku, kako se naši, a kako Nijemci odnose k vojniku. Naš misli o sebi, a ne o tebi; živi – živi, crkni – crkni. A kod Nijemaca vojnici ima svoje pravo, gospodine, svoj red; za njim paze ko za okom u glavi. E, moj gospodine, volim poginuti s Nijemcima, nego biti živ s našima...

Ante Ciliga

SVJEDOK NAJVEĆIH LAŽI DVADESETOG STOLJEĆA

Sam kroz Evropu u ratu (1939. – 1945.) / Protiv
unitarističkog koncepta jugoslavenske kompartije /
Politička razmatranja iz Nove Evrope / Pisma /
Testamenar

Odabrao i za tisak priredio
Branimir Donat

*Zagreb, 24. I. 2013.
Ante Ciliga*

Naslovna stranica:
Vanja Cuculić

DORA
KRUDIĆEVA
ZAGREB
2001